

УДК: 811.512.1 (575.2) (043.3)

DOI:10.35254/bhu/16948386_2021_56_57_155

Эстебесова П.С.,
К.Карасаев атындагы
БМУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ АЙЫМДАРДЫН ОҢ САПАТЫН БИЛДИРГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз жана түрк тилиндеги айымдардын оң мүнөз, сапатын туюндурган фразеологиялык каражаттардын ички биримдиги, маани-маңызы анализге алынып, фразео-семантикалык топторго бөлүштүрүлүп, иликтенет. Мында айымдардын оң сапатын туюндурган акыл-эстүүлүк, тың, бышыктык; уз, чебер, иштүүлүк; көтөрүмдүү, токтоо, сабырдуулук маанисиндеги фразеологиялык түрмөктөрдүн лексико-семантикалык табияты, образдуулугу, стилистикалык боекчолору контекст ичинде изилдөөгө алынат. Акылдуу, тың, бышык, мыкты маанисин билдирген фразеологизмдер кыргыз тилине салыштырмалуу түрк тилинде арбын кездешери, айымдардын үй тиричилигине тың, мыктылыгына көбүрөөк басым жасалары; уз, чебер, иштүүлүктү туюндурган фразеологиялык тизмектер түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде өзгөчө элестүү, образдуу чагылдырылып, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк жактан бир топ артыкчылык кылары белгиленип, мисалдар менен далилденет.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, түрк тили, фразеологизм, лексико-семантикалык табият, оң сапат.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ ЖЕНСКИЕ КАЧЕСТВА В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье анализируется внутреннее единство и значение фразеологизмов, выражающих положительный характер и качества женщин в кыргызском и турецком языках, разделяя их на фразеологические и семантические группы. В контексте исследуются лексико-семантическая природа, образность и стилистические особенности фразеологических оборотов, обозначающих положительные качества женщин, такие как мудрость, трудолюбие, сила, умение, активность.

Фразеологические выражения, обозначающие мудрость, мастерство, трудолюбие, особенность, более распространены в турецком языке, чем в кыргызском, фразеологические обороты, выражающие умение, активность, выражены более образно и фигурально в кыргызском языке, чем в турецком, а их эмоционально-экспрессивное значение указано в примерах.

Ключевые слова: кыргызский язык, турецкий язык, фразеологизм, лексико-семантическая сущность, положительное качество.

PHRASEOLOGICAL REFERENCES TO POSITIVE FEMALE QUALITIES IN KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

The article analyzes the internal unity and meaning of phraseological expressions of positive character and qualities of women in Kyrgyz and Turkish languages, dividing them into phraseological and semantic groups. The lexical-semantic nature, imagery and stylistic features of phraseological turns, denoting positive qualities of women, such as wisdom, diligence, strength, ability, activity, are investigated in the context.

Phraseological expressions denoting wisdom, skill, diligence, peculiarity are more common in Turkish than in Kyrgyz, phraseological turns expressing skill, activity are expressed more figuratively and figuratively in Kyrgyz than in Turkish, and their emotional and expressive meaning is indicated in the examples.

Key words: Kyrgyz language, Turkish, idioms, lexical-semantic essence, a positive quality.

Тарыхтын таш күзгүсүн барактасак, кылым карыткан кыргыз эли менен түрк элинде акыл-эстүүлүгү, тапкычтыгы, калыстыгы, тың, бышык, чыйрактыгы, атүгүл баатырдыгы менен сыймыктана турган айымдарыбыз жана алардын оң мүнөз, сапатын сыпаттаган фразеологиялык туюнтмалар да арбын.

Эки тилдин фразеологиялык корундагы айымдардын оң касиет-сапатын туюндурган фразеологизмдердин ички биримдигин, маани-мазмунун анализдеп, төмөнкүдөй фразео-семантикалык топторго бөлүштүрдүк:

- Акыл-эстүү, мыкты, тың маанисин туюндурган фразеологиялык түрмөктөр;
- Уз, чебер, иштүү маанисин чагылдырган фразеологиялык каражаттар;
- Көтөрүмдүү, сабырдуу, токтоо маанисиндеги фразеологиялык тизмектер.

Акыл-эстүү, мыкты, тың маанисин туюндурган фразеологиялык түрмөктөр

Акыл-эстүүлүк, тың, бышыктык айымдардагы эң жакшы сапаттардын бири. Бул фразео-семантикалык топко сакадай бою сары алтын, hanım hanımsık (с.с., сүймөнчүктүү айым), kadın kadıncık (с.с., сүйүктүү аял), ev kadını (с.с., үй айымы) ж.б.у.с. фразеологизмдер кирет.

Жогорудагы фразеологиялык түрмөктөрдүн ичинен «акыл-эстүү, абдан мыкты, колунан баары келген» маанисин кыргыз тилиндеги сакадай бою сары алтын фразеологизми таамай чагылдырып, көбүнчө бою кичирээк кыздарга, аялдарга карата колдонулат: Гүлжан жаш болсо да, сакадай бою сары алтын кыздардын бири [3, 413-б.]. Ал эми түрк тилиндеги hanım hanımsık, kadın kadıncık, ev kadını фразеологиялык тизмектери «тарбиялуу, үйүнө карамдуу, таза, тың, бышык» маанисин туюндурат:

Dürdane, fakirlik, sadelik içinde büyüeydi; eteği belinde hanım hanımsık bir ev kadını olurdu [5: 356-б.] (Дүрдане карапайым үйдө чоңойсо, илбериңки, тың, бышык бир үй кожейкеси болот эле) (П.Э.); Bazı kızlar şehirde hoppalığı bırakmazlar, ama köye gelince kadın kadıncık (Кээ бир кыздар шаарда ойсокеликтерин таштай алышпайт, бирок айылга келгенде тарбиялуу, үйүнө карамдуу, тың, чыйрак бир айым) (П.Э).

Мында кыргыз тилиндеги сакадай бою сары алтын фразеологизминде экспрессивдүүлүк менен эмоционалдык факторлор аркылуу пайда болгон образдуулук түрк тилиндеги hanım hanımsık (с.с., сүймөнчүктүү айым), kadın kadıncık (с.с., сүйүктүү аял) ev kadını (с.с., үй айымы) фразеологизмдеринен артыкчылык кылары ачык эле көрүнүп турат, б.а., алтындын эң кымбат металл экендигин эске алсак, сакадай бою сары алтын фразеологизми өтө коюу стилдик боектуулукта образдуу, элестүү чагылдырылса, түрк тилиндеги (hanım hanımsık, kadın kadıncık, ev kadını) фразеологиялык түрмөктөрдө образдуулук эмнегедир бүдөмүк берилген, атүгүл түз эле маанисинде колдонулгандай да сезилет.

Демек, сакадай бою сары алтын фразеологиялык тизмеги жалпы эле «акыл-эстүү, мыкты, колунан баары келген» маанисинде колдонулса, түрк тилиндеги hanım hanımsık, kadın kadıncık, ev kadını фразеологиялык каражаттары «үйүнө карамдуу, тарбиялуу, тың, бышык» маанисин туюндуруп, айымдардын үйдөгү ордуна, үй кожейкелик кызматын мыкты аткаргандыгына, үй иштерине тыңдыгына көбүрөөк басым жасалат.

Уз, чебер, иштүү маанисин чагылдырган фразеологиялык каражаттар

Колунан көөрү төгүлгөн иштүүлүк, уз, чебердик ай-

ымдарга тиешелүү негизги сапаттардын бири. Иштүү, уз, чебер маанисин туюндурган төмөнкүдөй фразеологизмдер бар: колунан көөрү төгүлгөн, жез оймок, бармагынан бал тамган, eli işe yatkın (с.с., колу ишке жөндөмдүү), eline sağlık (с.с., колуна береке) ж.б.

Бул тематикалык топтогу колунан көөрү төгүлгөн фразеологиялык тизмеги «абдан уз, мыкты чебер, колунан бары келген» маанисин таамай билдирип, оозеки жана көркөм кепте активдүү колдонулат, муну төмөнкү сүйлөмдөр да тастыктайт: Бияктын кыздарынын көбү келбеттүү, колунан көөрү төгүлгөн уздар; Колунан көөрү төгүлгөн ургаачыга жолукту, бактысы бар экен, — деп Атайга да суктанышкан; Ал турсун Таты тажем колунан көөрү төгүлгөн аял экенин коштум [3, 279-б.]; Ал колунан көөрү төгүлгөн уздугу менен гана эмес, ай чырайлуу жүзү, тунук акылы менен да оозго алынган [4, 62-б.].

Ал эми «кийим тигүү, сайма саюу ж.б. иштерди аткарууну мыкты билген уз, абдан устат, иштүү» маанисин жез оймок фразеологизми туюндурат: Ыбырай тек жайын айтып отурса, өзүнчө узун сабак, энеси жез оймок, сөзмөр эле;

Жез оймоктун ыктуусу
Ургачынын мыктысы [1, 241-б.];
Уруудан чыккан жез оймок
Уздун барын жыйнады [4, 62-б.];
Жез оймок аял өзү эле
Сарамжал менен үй кармап
Салтанат менен жыргашы [3, 161-б.].

Жогорудагы сүйлөмдөрдө белгилүү болгондой жез оймок фразеологиялык каражаты тек гана уз, чебер, абдан иштүү маанисин туюндурбастан, капиликтен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан абдан акылдуу, амалкөй, сөзмөр маанисин дагы билдирип турат.

Бул жез оймок фразеологиялык түрмөгүнүн элестүү, образдуулугу колунан көөрү төгүлгөн фразеологиялык тизмегине караганда, бироз солгунураак болгону менен «оймок» лексемасы айымдарга гана тиешелүү буюм экендигин эске алсак, бул (жез оймок) фразеологизм тек гана айымдардын уз, чебер, иштүүлүгүн туюндуроода колдонулса, колунан көөрү төгүлгөн фразеологиялык тизмеги айрым учурда мырзалардын усталыгын билдирүүдө да колдонулат: 1. Колунан көөрү төгүлгөн усталардын дагы көзү түштү [3, 279-б.]; 2. Колунан көөрү төгүлгөн

Өнөрү көпкө көрүнгөндөн
Көч кылып Акбалтаны коштотту [4, 62-б.].

Жогорудагы 1-сүйлөмдө колунан көөрү төгүлгөн фразеологизми «уста» синоними менен бирге колдонулуп, мырзалардын дагы чебер, усталыгын туюндурса; 2-сүйлөмдө «Манас» эпосундагы Чубактын атасы Акбалтанын өнөрү көпчүлүккө көрүнгөн мыкты уста экендигин баяндайт.

Демек, бул фразеологизм автордун стилдик чеберчилигине ылайык бирде айымдар, бирде мырзалар үчүн да колдонула берет.

Ушул эле фразео-семантикалык топтогу бармагынан бал тамган фразеологизми «өнөрлүү, өтө чебер, колунан бардык иш келген, абдан устат» маанисин билдирет: Бармагынан бал тамган кыргыздын кыз-келиндери арбын [4, 62-б.]. Бул фразеологиялык туюнтманын өтө элестүү, образдуулугу адис эмес адамга деле белгилүү болуп турат.

Ошондой эле түрк тилиндеги eli işe yatkın (с.с., колу ишке жөндөмдүү) фразеологиялык каражаты «ишке жөндөмдүү, ийкемдүү, шыктуу» маанисин чагылдырат, муну төмөнкү сүйлөмдөр менен айгинелесек болот: Annem Emine'yi oldukça sevdi. Sözü sohbeti yerinde, şen, şakrak,

kılığı kıyafeti düzgün, eli işe yatkın diye beğendi [5, 275-б.]. (Апам Эминени «шайыр, кеби-сөзү орундуу, кийим-кечеси жарашыктуу, колу ишке жөндөмдүү» — деп жактырды) (П.Э.).

Ал эми ушул тематикадагы фразеологизмдерден бироз өзгөчөлөнүп турган eline sağlık (с.с., колуна береке) фразеологиялык тизмеги, кол менен жасалган жакшы нерсе үчүн, көбүнчө тамак-аш бышырып, даярдап бергендер үчүн мактоо, алкоо маанисинде күнүмдүк турмуш-тиричиликте активдүү колдонулат: Eline sağlık! Bir senin, bir de kasabadaki Dişlek Cafer'in pişirdiklerini beğeniyorum. Erbabı olmuştun gayrı [5, 280-б.]. (Колуна береке! Бир сенин, бир шаарчадагы Дишлек Жафердин бышыргандарын жактырам. Эми өз ишиндин устаты болупсуң.) (П.Э.) ж.б.

Көтөрүмдүү, сабырдуу, токтоо маанисиндеги фразеологиялык тизмектер

Табиятынан эле айымдардын эмоционалдуу болору белгилүү, бирок сабыр — эң күчтүү курал; сабырдын түбү сары алтын; саргара бөртсөң, кызара жортосуң сыяктуу накыл сөздөр бекеринен айтылбаган чыгар. Чындыгында эле ачууну токтоолук менен жеңебиз. Албетте, сабырдуулук, токтоолук, көтөрүмдүүлүк айымдардагы эң жакшы сапаттардын бири. Айымдардын көтөрүмдүү, токтоо, сабырдуулугун билдирген жабуулуу кара инген, жүкчүл кара инген ж.б. фразеологизмдер бар.

Жабуулуу кара инген фразеологиялык түрмөгү «көтөрүмдүү, жакшылык-жамандыкка чыдамдуу, токтоо, текебери жок, баарына бирдей мамиле кыла билген кадырман, элге-журтка алымдуу» маанисинде кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө түшүндүрүлөт: Айымкан ургаачынын жабуулуу кара ингени, болуштун зайыбы болсо да боорукер, алгылыктуу мүнөзү менен элге жаккан наабаттуу байбиче; Ыраматылык эжебиз Данакан зайып заттын ырыска шерик жабуулуу кара ингени болгон [3, 138-б.]. Ал эми К. Карасаев: «жабуулуу кара инген» — жакшы аялдын сапаты. Үй оокатын мыкты иштеген, үн чыгарып бүлөсүнө катуу айтпаган, күйөөсүнө бир ооз каяша сүйлөбөгөн, келген адамдарды жакшы кабыл алган, жаба токунуп эле эмгектен башканы билбеген, бир топ баланын энеси болгон аял» деп белгилесе, фразеологизмдер боюнча адис проф. Р. Эгембердиев: «Оор басырыктуу, акылдуу, кең пейил, бардык жагынан үлгүлүү сапаттары менен таанылган аялдын образын чагылдырат» [4, 137-б.] — деп түшүндүрүп, бул фразеологизмдин этимологиясын мындайча чечмелейт: «Илгерки заманда ары-бери жер которгондо же соода-сатык иштерде эң баалуу буюмдарын көзгө анча урунбаган, комсоо унаалардын бирине жүктөп, анын үстүлөрүн эски бир нерселер менен жаап коюшчу экен. Себеби ал алыскы жолдо же ээн жерлерде кокус каракчылар кол салып калышса, андай жупуну жүктүү унаага көңүлдөрү көп бурулбайт деген ойдо болушкан. Чынында эле жүктүү төөлөрдүн эң баалуусу, барктуусу ошол жупуну жабууланган, көзгө комсоо кара инген болгон. Баалуу жүк көтөргөн, көтөрүмдүү, жупуну ингендин аткарган кызматы кимдер тарабынан болсо да бааланары турган сөз. Анан ал барктуулук, баалуулук акырындык менен абстракцияланып, бул көрүнүш адамдарга, анын ичинен салабаттуу, сабырдуу, көтөрүмдүү, башкалардын кадыр-баркына ээ болгон аялдарга карата айтылып калышы ыктымал» [4, 138-б.].

Ал эми ушул эле семантикалык топтогу жүкчүл кара инген фразеологиялык тизмеги «эч талбаган, түйшүктүн баарын көтөргөн» маанисин билдирет: Анын оюнда аял деген кың дебей баарын көтөргөн жүкчүл кара инген деп

да туйчу [3, 185-б.]. Мында жүкчүл кара инген фразеологизми тек гана «көтөрүмдүү, токтоо, сабырдуу» деген маанини туюндурса, жабуулуу кара инген фразеологиялык каражаты сабырдуу, токтоо, көтөрүмдүүлүк менен бирге эле калыс, кадырлуу, акылдуу маанилерин дагы камтып, жүкчүл кара инген фразеологиялык түрмөгүнө салыштырмалуу эмоционалдуу, экспрессивдүүлүк жактан бир топ эле артыкчылык кылат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз, түрк тилиндеги айымдардын оң сапатын туюндурган фразеологизмдерге семантикалык анализ жүргүзүп, жогоруда айтылган маселелердин негизинде төмөнкүдөй тыянакка келдик:

— Акылдуу, тың, бышык, мыкты маанисин туюндурган фразеологиялык түрмөктөр кыргыз тилине салыштырмалуу түрк тилинде арбын кездешет жана айымдардын үй кожейкелик кызматына, үй тиричилигине тың, бышык, мыктылыгына көбүрөөк басым жасалат;

— Айымдардын уз, чебер, иштүүлүгүн туюндурган фразеологиялык тизмектер түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде өзгөчө элестүү, образдуу чагылдырылып, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк жактан бир топ эле артыкчылык кылат;

— Айымдардын көтөрүмдүү, токтоо, сабырдуулугун

билдирген фразеологиялык каражаттар кыргыз тилинде аз колдонулуп, түрк тилинде такыр эле кездешпейт;

— Айрым фразеологиялык түрмөктөр (колунан көөрү төгүлгөн) автордун стилдик чеберчилигине ылайык бирде айымдар, бирде мырзалар үчүн да колдонула берет. Бул албетте, контекст ичинде гана аныкталат.

Адабияттар

1. Артыкова Ж. А. «Манас» эпосунда кубануу эмоциясынын бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурлуусу / Ж. А. Артыкова // К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. — 2015. — № 3–4 (33–34). — 241–244-б.

2. Жумакунова Г. Түркчө-кыргызча сөздүк / Г. Жумакунова. — Бишкек, 2005. — 1002-б.

3. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / К. Конкобаев, Ш. Жапаров. — 2001. — 519- б.

4. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы) / Р. Эгембердиев. — Бишкек, 2007. — 171-б.

5. SARAÇBAŞI Ertuğrul, MİNNETOĞLU İbrahim. Türkçe deyimler sözlüğü. — İ., 2002. —752 s.